

Kapitoly
z fonetiky a
fonologie
českého jazyka

Marek Lollok

Organogenetická (artikulační) fonetika

Organogenetická fonetika se zabývá mechanismem tvorby zvuků a jejich skupin (má blízko k fyziologii); tj. zabývá se procesem tvoření řeči, který má 3 základní složky:

- respirace (dechová složka)
- fonace (hlasová složka)
- artikulace (hláskování)

Dechové (respirační) ústrojí

- obecně: řeč se převážně tvoří při **expiraci** (výdechu), v některých jiných jazycích se můžeme setkat s tvořením řeči **inspirací** (vdechem)
- dýchání je automatická, reflexivní činnost; při produkci řeči dochází k dýchání uvědomělému
- při klidovém dýchání se délka fáze vdechové a výdechové příliš neliší (asi 2:3)
- při mluvení se trvání výdechové fáze značně prodlouží (asi 1:7 až 1:13)
- fyziologické pauzy se umísťují na místa (i významově) vhodná z hlediska výstavby větných úseků

Hlasové (fonační) ústrojí

- základem hlasového ústrojí jsou **hlasivky** umístěné v hrtanu
- mezi hlasovými chrupavkami se vytváří **hlasivková štěrbina** (glottis); kmitáním hlasivek vzniká hlas

Kvalita a vlastnosti hlasu závisí na několika faktorech

- **výška hlasu** – závisí na frekvenci kmitání hlasivek; sama o sobě není významotvorná, avšak střídání výšky hlasu je základem intonace
- **síla hlasu** – závisí na rozšíření hlasivkové štěrbiny; je důležitá pro přízvuk, zdůrazňování jednotlivých slov a slabik
- **barva hlasu** – vzniká průchodem nadhrtanovými prostory a třením o některé další orgány; barva je charakteristická a individuální pro každého jedince

Ústrojí modifikující

- artikulace v užším smyslu
- je uloženo nad hrtanem, přičemž rozlišujeme tři základní dutiny (tzv. **rezonátory**):
 - a) dutina hrdelní (laryngální)
 - b) dutina ústní (orální)
 - c) dutina nosní (nazální)

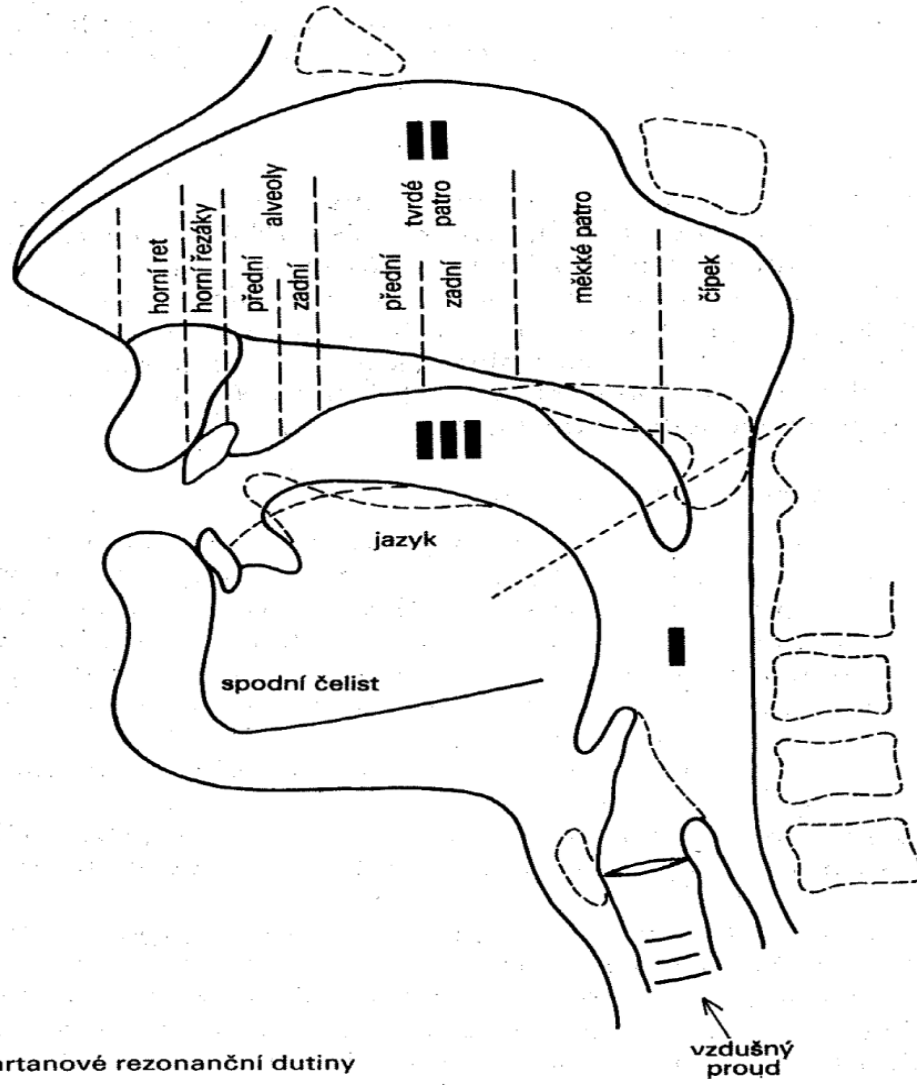
Artikulační orgány

A) AKTIVNÍ

- **rty** (labia)
- **dolní čelist** (mandibula)
- **měkké patro** (velum)
- **jazyk** (lingua)
- **hlasivky** (glottály)

B) PASIVNÍ

- **rty** (labia)
- **zuby** (dentes)
- **dásně** (alveoly)
- **tvrdé patro** (palatum)
- **měkké patro** (velum)
- **hrtan** (larynx)

Obr. 3 Nadhrtanové rezonanční dutiny

Artikulační báze

- specifický způsob koordinace artikulační práce (každý jazyk má své příznačné prvky); zahrnuje:
- **základní artikulaci hlásek**, tj. místo a způsob jejich tvoření
- **doplňkovou artikulaci**
- způsob výslovnosti přechodu mezi hláskami
- intonaci

Pro artikulační bázi češtiny je charakteristická:

- menší činnost rtů
- soustředění artikulace k alveolám (dásním)
- charakteristické hlásky *ř* a znělé *h*
- kratší sestupné takty (přízvuk na první slabice, při více slabikách také uplatnění vedlejšího přízvuku)
- méně spojitá výslovnost mezi slovy

Základní typy artikulace

- 1) **artikulace vokalická** – vokály se tvoří při otevřené štěrbině (glottidě) – APERTURA
- 2) **artikulace konsonantická** – konsonanty (šumové hlásky) se tvoří vytvořením překážky výdechovému proudu – STRIKTURA

Akustický signál řeči

- samohlásky → základem je **tón** (periodické zvuky)
- souhlásky → základem je **šum** (neperiodické zvuky);
Vznikají buď průchodem výdechového vzduchu **úžinou**
nebo náhlým **uvolněním závěru**.

+ hlásky pomezí:

- sonory *l, r, m, n, ň* (se souhláskami mají společný způsob tvoření, a tím i jistou míru šumu, se samohláskami je spojuje tónová složka vzniklá rezonancí)
- hláska klouzavá *j* a *ɥ*

Vady výslovnosti (dyslálie)

- **sigmatismus** – nesprávná výslovnost sykavek
- **rotacismus** – nesprávná realizace fonému *r*
- **rotacismus bohemicus** – nesprávná realizace *ř*

Řečové neurózy (související zejména s poruchami mozkových center)

- **afázie** – **motorická** (neschopnost tvořit řeč); **senzorická** (postižení schopnosti porozumění)
- **koktavost** – křeče mluvních orgánů narušují výslovnost
- **breptavost** – narušení obvyklého tempa řeči, které může vést až k nesrozumitelnosti
- afektivní **oněmění (mutismus)**

Ad Znělost x neznělost

- párové souhlásky **znělé**: *b, d, d', g, v, z, ž, h, ž, ž*
- párové souhlásky **neznělé**: *p, t, t', k, f, s, š, ch, c, č*
- setkají-li se párové souhlásky znělé a neznělé, dochází ke spodobě (asimilaci) znělosti, tj. jedna (obvykle přecházející) se přizpůsobí souhlásce druhé (obvykle následující): prosba [prozba]
- !!! ke spodobě znělosti dochází jako k jediné změně i na hranici slov: plot zahrady [plod zahrady]
- pokud se setkají více než 2 souhlásky, znělost celé skupiny se připodobňuje souhlásce poslední: dát sbohem [dád zbohem];
- na konci slova a před pauzou mění na neznělou dub [dup]
- **nepárové** (jedinečné) souhlásky *m, n, ň, l, j, r* se nepřipodobňují souhlásce sousedící ani nezpůsobují změnu: k jaru [k jaru]